

РЭЦЭНЗІІ

ДА ПРАБЛЕМЫ КЛАСІФІКАЦЫІ ВУСНАЙ НЯКАЗКАВАЙ ПРОЗЫ

Фалькларыстам добра вядома праблема жанравай класіфікацыі фальклорнага матэрыялу, у прыватнасці жанраў народнай прозы, якія ўпарта «супраціўляюцца» спробам заключыць іх у пэўныя рамкі і стварыць колькі-небудзь несупярэчліваю таксаномію.

Складанасць вызначэння жанравых крытэрыяў, якія б сэнсава не перасякаліся, у адносінах да фальклорных тэкстаў стала ўжо «агульным месцам» сучаснай фалькларыстыкі. У сувязі з гэтым маюцца меркаванні аб нерэлевантнасці жанравага падзелу фальклору ў прынцыпе: «Жанр па-за творчай рэалізацыяй – неіснуючая ўмоўнасць, фікцыя або археалагічны, мёртвы экспанат для рэтраспектыўных хрэстаматый» [1, с. 63]; «Канцэпты “тэкст”, “жанр”, “творчасць” больш не адносяцца да базавых тэрмінаў еўрапейскай фалькларыстыкі. На змену ім прыйшлі паняцці “практыка”, “вопыт”, “performence”» [2, с. 90]. Такі погляд на праблемы, звязаныя з класіфікацыяй і жанравым падзелам, не новы. У большасці слоўнікавых дэфініцый, у тым ліку мастацтвазнаўчых, літаратуразнаўчых, пазначаецца і нават падкрэсліваецца няпэўнасць жанравага размежавання, гістарычная рухомасць жанравых форм, узаемапераходнасць жанраў, «недастатковая распрацаванасць тэорыі жанраў» [3, с. 160]. Але, як справядліва адзначае М. С. Каган, «істотна тут не вырашэнне тэрміналагічнай задачы самой па сабе, а вывучэнне законаў марфалогіі мастацтва і гістарычнай дынамікі суадносін розных жанравых, родавых і іншых яго мадыфікацый» [4, с. 121]. Адмовіцца ад спроб жанравага або іншага размежавання фальклорнага матэрыялу – значыць адмовіцца ад спосабу яго ўпарадкавання і пазбавіцца ад незамяняльнага аналітычнага і метадалагічнага інструмента. Аб'ектыўна існуюць групы тэкстаў, падобныя па сваіх змястоўных, фармальных і функцыянальных характарыстыках, у сувязі з чым вылучэнне і абгрунтаванне гэтых груп ёсць асноўная задача любой класіфікацыі.

Традыцыйнай праблемай фалькларыстыкі з'яўляецца, у прыватнасці, класіфікацыя народнай няказкавай прозы, якая мае вельмі няпэўныя межы, з аднаго боку, з казкавай прозай (іншы раз вельмі няпроста вызначыць, належыць твор да духоўна-этычных легенд ці да легендарных казак; з'яўляецца тэкст вусным бытавым расказам-фабулатам ці бытавой казкай), з другога боку – вельмі размытыя межы паміж жанрамі і разнавіднасцямі няказкавай прозы (у сувязі з чым даследчыкі часта звяртаюцца да дваістых азначэнняў, такіх як «легендарныя паданні», «легенды-былічкі», «легендарныя апавяданні» і да т. п.) [5, с. 41–57]). Пры гэтым пытанні тэрміналогіі пачынаюцца з самога азначэння разглядаемай часткі народнай прозы як няказкавай. Яшчэ ў 1974 г. В. В. Чыстоў заўважыў, што няказкавая проза – «гэта, вядома, не тэрмін, а негатыўнае апісальнае словазлучэнне» [6, с. 18]. І хоць у сярэдзіне і другой палове XX стагоддзя ствараліся міжнародныя камісіі і таварыствы па дадзенай праблематыцы, праводзіліся канферэнцыі і кангрэсы (што падрабязна апісана С. М. Азбелевым [7, с. 176–195]), праблемы класіфікацыі народнай няказкавай прозы застаюцца вельмі далёкімі ад вырашэння, больш таго, усё менш даследчыкаў «рызыкуюць» займацца гэтай праблематыкай.

У сувязі з гэтым выклікаюць сапраўдную навуковую цікавасць спробы сучасных вучоных па-новаму паглядзець на старыя праблемы і прапанаваць свае нестандартныя падыходы. Адною з такіх работ з'яўляецца манаграфія вядомай даследчыцы няказкавай прозы рускіх і карэнных народаў Сібіры, дацэнта Омскага дзяржаўнага ўніверсітэта І. К. Феакціставай «Рускія паданні. Гісторыя і міфалогія» [8].

Змест кнігі значна шырэі назвы: у манаграфіі даследуюцца паданні і роднасныя ім апавяданні ў кантэксце няказкавых жанраў народнай прозы, на прыкладзе асобных сюжэтна-тэматычных груп (у прыватнасці, паданняў аб зніклых народах, паданняў пра мамантаў і полазаў) робіцца спроба даказаць міфалагічную аснову ўсіх паданняў і, галоўнае, прапануецца аўтарскі варыянт жанравай сістэмы пад агульнай назвай – руская народная міфалагічная проза.

Дадзеная манаграфія складаецца з 4 глаў: 1) «Гісторыя вывучэння народнай прозы у рускай фалькларыстыцы»; 2) «Паданні аб зніклых народах»; 3) «Паданні, семантычна звязаныя з паданнямі аб зніклых народах»; 4) «Жанравая сістэма народнай рускай міфалагічнай прозы». Па змесце гэта 4 практычна незалежныя часткі, кожная з якіх прадстаўляе самастойную цікавасць.

У першай главе, прысвечанай гістарыяграфіі, аўтар скрупулёзна разглядае гісторыю вывучэння народнай прозы з даваеннага перыяду XX ст. (падыходы А. Аарнэ, М. П. Андрэева, У. Я. Пропа, А. І. Нікіфарова, Ю. М. Сакалова, А. А. Місюрва і інш.) і да канца XX ст. (канцэпцыі С. М. Азбелева, К. В. Чыстова, Э. В. Памерацавай, В. К. Сакаловай, У. П. Анікіна і інш.), а таксама вывучэнне жанру **паданню ў расійскай фалькларыстыцы** на рэгіянальным матэрыяле ў 1950–1990 гг. Дадзены агляд з’яўляецца шырокім і змястоўным зводам звестак адносна поглядаў і падыходаў вядучых усходнеславянскіх фалькларыстаў па праблематыцы класіфікацыі народнай прозы. Адначасова гэтай главай манаграфіі даследчыца вырашае задачы стварэння доказнай базы для свайго тэзіса, прапанаванага ў пачатку работы, згодна з якім «паданне – гэта жанр, канстытуцыйнай прыметай якога з’яўляецца наяўнасць у тэксце міфалагічнага матыву або іх сукупнасці» [8, с. 6]. Далей можна было б паразважаць над пытаннем, ці маеца міфалагічная аснова ў лаканічных тапанімічных паданнях пра назву вёскі, якая паходзіць ад прозвішча рэальнай асобы (пана, князя, заснавальніка) або ад пэўнай асаблівасці мясцовага прыроднага ландшафту (напрыклад, наяўнасці ў наваколлі балот, ад якіх бяруць назву шматлікія назвы вёсак кшталту Забалацце).

У главе 2 разглядаюцца паданні пра зніклыя народы, найбольш шырока распаўсюджанымі з якіх з’яўляюцца паданні пра чуждз. Вусныя наратывы пра чуждз ахопліваюць велізарны арэал Паўночна-Усходняй Еўропы і Сібіры. Чуждз – зборная старажытнаруская назва шэрага **фіна-угорскіх народаў, мясцовых карэнных насельнікаў краёў**, куды пазней прыйшлі рускія. У народнай версіі паходжання слова «чуждз» назіраецца яго сувязь са словам «чудный», у прыватнасці, мова чуждзі была незразумелай, «чудной». І. К. Феакістава першапачаткова робіць шырокі і падрабязны агляд бібліяграфіі, прысвечанай тэмам чуждзі і зніклых народаў (да агляду далучаюцца даследаванні Л. М. Грыднёвай, В. К. Сакаловай, А. І. Лазарава, В. П. Кругляшовай, Н. А. Крынічнай і інш.), разглядае знешнія і ўнутраныя характарыстыкі зніклых абарыгенаў у апавяданнях пра іх, пераважна эмацыянальна-ацэначнага плана, якія падкрэсліваюць значэнне чужасці (дробныя, буйныя, касматыя, чырвонаскурыя, чорныя, белавокія, дзікія, ліхія, багатыя, небяспечныя, няхрышчаныя), аналізуе сюжэтастваральныя матывы паданняў пра зніклых абарыгенаў (наяўнасць чуждзі ў канкрэтнай мясцовасці; чуждз, якая ваюе і якая знікае; прамысловыя заняткі чуждзі і інш.), вылучае дамінуючы матывы і дамінуючы сюжэт (знікненне чуждзі). Пры гэтым, што асабліва каштоўна, далучаецца архіўны, неапублікаваны раней палявы матэрыял Омскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта пра чуждз, што дазваляе аўтару параўнаць заходнесібірскія экспедыцыйныя запісы з аналагічнымі звесткамі, зафіксаванымі на Рускай Поўначы і прааналізаванымі Н. А. Крынічнай.

Асобны падраздзел прысвечаны паданням пра белую бярозу. У гэтых паданнях вобраз бярозы выконвае ролю знака сцвярджэння прадказання для чуждзі пра прыход і панаванне «белага цара»: разглядаецца бытаванне і распаўсюджанне гэтага сюжэта, яго міфалагемы і семантычныя апазіцыі.

У 3-й главе аналізуюцца паданні, якія семантычна звязаны з паданнямі пра зніклыя народы: пра знікненне з пэўных тэрыторый рэальна існуючых народаў (татар, обскіх уграў, кіргізаў); пра жывёл, якія жывуць у зямлі і вадзе (маманта і полаза). Грунтоўны агляд паданняў па адзначаных тэмах, вылучэнне ў іх міфалагічных матываў адбываецца пры далучэнні шырокага і разнароднага кола крыніц – ад гістарычных і сучасных публікацый (В. М. Тацішчава, Г. Навіцкага, В. С. Арэф’ева, П. Гарадцова, Г. М. Патаніна, У. Ф. Мілера, С. В. Іванова, В. У. Іванова, У. М. Тапарова, Е. А. Касцюхіна і інш.) да архіўных экспедыцыйных фальклорных матэрыялаў Омскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.

У перспектыве было б цікава прасачыць сувязь заходнесібірскіх паданняў пра маманта, які паўстае ў іх рэальнай, да сённяшняга дня існуючай істотай, што жыве пад зямлёй, баіцца паветра, з’яўляецца прычынай паходжання рэк і крыніц, з рускімі, беларускімі, народа комі і іншымі народнабіблейскімі легендамі пра знікненне мамантаў падчас сусветнага патопу (мамант з-за сваёй велізарнасці не змяшчаецца ў каўчэзе і тоне).

У 4-й главе разглядаецца жанравы склад рускай народнай міфалагічнай прозы, распрацоўваецца яе арыгінальная **сістэматызацыя і пабудова «дынамічнай мадэлі»**. Аўтар абмяжоўвае рамкі сваёй сістэмы разглядам менавіта міфалагічнай прозы, пры гэтым робіцца, магчыма, залішне катэгарычная выснова, што «з усяго масіву вусных некамічных расказаў (а менавіта з іх, як адзначаюць даследчыкі, і фарміруюцца з цягам часу паданні) увагі фалькларыста заслугоўваюць толькі тыя, у якіх шляхам сістэмнага семантычнага аналізу можа быць выяўлены, хаця б імпліцытна, міфалагічны матывы. У адваротным выпадку апавяданне застаецца прыналежнасцю асабістага рэпертуару выканаўцы і не мае шансаў увайці ў традыцыю, г. зн. не з’яўляецца прадметам фалькларыстыкі» [8, с. 200]. Больш таго, па меркаванні аўтара, «наяўнасць міфалагічнага матыву характэрна для твораў усіх жанраў, якія маюць устаноўку на сапраўднасць апавядання, таму для дадзенай галіны народнай прозы правамоцна найменне міфалагічнай» [8, с. 200]. Усе далейшыя вывады па сістэме міфалагічнай прозы будуць на гэтай аснове.

Увесь комплекс вуснай міфалагічнай прозы разглядаецца як тры ўзаемазвязаныя масівы народных апавяданняў, аб’яднаных паводле наступных шырокіх тэм: 1) чалавек, прырода, грамадства; 2) чалавек і звышнатуральныя істоты ніжэйшай міфалогіі; 3) чалавек і праявы Боскіх сіл. Тэксты першай групы ўключаюць вусныя расказы (мемараты) і паданні (фабулаты). Другую групу складаюць былічкі і бываль-

шчыны, або прымхлівыя («суеверные») мемараты і фабулаты. Трэцяя група складаецца з хрысціянскіх легенд у форме мемаратаў і фабулатаў. Пазначаныя групы існуюць не ізалявана, пастаянна адбываюцца працэсы дыфузіі матываў, у выніку чаго з'яўляюцца апавяданні, якія аб'ядноўваюць прыметы трох груп: для мемаратаў – гэта спалучэнне прымет вуснага расказа, прымхлівага мемарата і хрысціянскага мемарата; для фабулатаў – спалучэнне прымет падання, прымхлівага фабулата і хрысціянскага фабулата. Тэксты, якія спалучаюць прыметы дзвюх груп, аўтар для зручнасці прадстаўляе ў выглядзе табліцы.

Тэксты, якія спалучаюць прыметы дзвюх груп

<i>Фабулаты</i>	<i>Мемараты</i>
Паданне	Вусны расказ
Паданне з прымхлівымі матывамі (1–2)	Вусны расказ з прымхлівымі матывамі (1–2)
Прымхлівы фабулат з гістарычнымі матывамі (2–1)	Прымхлівы мемарат з гістарычнымі матывамі (2–1)
Прымхлівы фабулат	Прымхлівы мемарат
Прымхлівы фабулат з гістарычнымі матывамі (2–3)	Хрысціянскі мемарат з прымхлівымі матывамі (2–3)
Хрысціянскі фабулат з прымхлівымі матывамі (3–2)	Прымхлівы мемарат з гістарычнымі матывамі (3–2)
Хрысціянскі фабулат	Хрысціянскі мемарат
Хрысціянскі фабулат з гістарычнымі матывамі (3–1)	Хрысціянскі мемарат з гістарычнымі матывамі (3–1)
Паданне з хрысціянскімі матывамі (1–3)	Вусны расказ з хрысціянскімі матывамі (1–3)

Далей у падраздзеле на тэкставых прыкладах дэманструецца, як можна практычна вырашаць пытанне аб прыналежнасці тэксту да той ці іншай групы і жанравай разнавіднасці. У выніку прапануецца наступны алгарытм: 1) сфармуляваць тэму апавядання; 2) вылучыць ключавыя матывы (гістарычныя або побытавыя, прымхлівыя або хрысціянскія); 3) вызначыць функцыі твора, **абумоўленыя дадзенымі матывамі**; 4) **пазначыць** форму бытавання (мемарат або фабулат). На падставе сукупнасці прымет вызначыць тып апавядання.

Акрамя сюжэтных апавяданняў аўтарам у 4-й главе манаграфіі разглядаюцца таксама бессюжэтныя тэксты, такія як павер'і, чуткі, пляткарства («толкі»).

На далейшую даследчую перспектыву аўтару можна было б прапанаваць, у прыватнасці, наступнае пытанне: як у апісаную сістэму ўпісваюцца тэксты такой распаўсюджай да сённяшняга часу жанравай разнавіднасці няказкавай прозы, як этыялагічныя легенды? Іх можна было б аднесці да хрысціянскіх фабулатаў, але са шматлікімі агаворкамі і далёка не ўсе. Хоць у многіх тэкстах этыялагічных легенд фігуруе Бог (або Хрыстос), назваць іх хрысціянскімі можна толькі з вялікай нацяжкай. А ў некаторых разнавіднасцях заагенічных і гербагенічных легенд (напрыклад, пра паходжанне зязюлі, асіны, кветак Іван-да-Мар'і і інш.) **Боскага персанажа (Бога, Божай Маці, Анёла, святога) нават не існуе, а метамарфозы «чалавек – звер (птушка)», «чалавек – расліна» з'яўляюцца наступствамі пэўных учынкаў персанажа і яго акружэння, але па-за ўдзелам і ўмяшаннем прадстаўнікоў Боскай звышнатуральнай сілы.**

З прапановамі І. К. Феакціставай, выказанымі ў манаграфіі, можна пагадзіцца, можна спрачацца, асабліва гэта тычыцца прапанаванай жанравай сістэмы міфалагічнай прозы, але ў любым выпадку кніга з'яўляецца вельмі цікавай і карыснай, таму што абуджае думку, выклікае да дыялогу, разважанняў у рэчышчы гэтай няпростай праблематыкі. Акрамя таго, манаграфія змяшчае шмат малавядомых гістарыяграфічных звестак па фалькларыстыцы, цікавай інфармацыі па некаторых канкрэтных разнавіднасцях паданняў Заходняй Сібіры і Рускай Поўначы.

Літаратура

1. *Земцовский, И. И.* К теории жанра в фольклоре / И. И. Земцовский // Сов. музыка. – 1983. – № 4. – С. 61–65.
2. *Панченко, А. А.* Фольклористика как наука / А. А. Панченко // Первый Всероссийский конгресс фольклористов. Сб. докл. Т. 1. – М., 2005. – С. 73.
3. *Кожин, В. В.* Жанр / В. В. Кожин // Литературный энциклопедический словарь; под общ. ред. В. М. Кожевникова и П. А. Николаева; редкол.: Л. Г. Андреев, Н. И. Балашов, А. Г. Бочаров [и др.] – М.: Сов. Энцикл., 1987. – С. 106–107.
4. *Каган, М. С.* Жанр / М. С. Каган // Большая советская энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – Т. 8. – М.: Сов. энцикл., 1972. – С. 121.
5. *Шеваренкова, Ю. М.* Исследования в области русской фольклорной легенды / Ю. М. Шеваренкова. – Нижний Новгород: Растр-НН, 2004. – 157 с.
6. *Чистов, К. В.* Прозаические жанры в системе фольклора / К. В. Чистов // Прозаические жанры фольклора народов СССР: Тез. докл. на Всесоюз. науч. конф. «Прозаич. жанры фольклора народов СССР» (21–23 мая 1974 г., г. Минск) / редкол.: В. К. Бондарчик (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 1974. – С. 6–31.
7. *Азбелев, С. Н.* Проблемы международной систематизации преданий и легенд / С. Н. Азбелев // Русский фольклор. – Т. 10: Специфика фольклорных жанров. – М.; Л.: Наука, 1966. – С. 176–195.
8. *Феоктистова, И. К.* Русские предания: история и мифология / И. К. Феоктистова. – Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та, 2011. – 240 с.